

13 NĚKTERÉ ŽÁNRY A FORMY VYDÁNÍ SVĚTSKÉ TIŠTĚNÉ LITERATURY (II)

Jednu ze složek bohemikální literatury tvoří příležitostné a soukromé tisky básnických děl vznikajících od konce 15. do počátku 17. století v latinském (případně řeckém) jazyce. Jednotlivé básně byly publikovány buď jako jednolisty, anebo jako brožury o 4-8 listech. Výzdobné prvky sešitků trpěly značným stereotypem dekoru (linky, viněty a erby). Humanistické jednolisty se naopak vyznačují neotřelou figurální sazbou, bohatším dekorem a mnohdy i nápaditou ilustrací. Náklad všech těchto tiskovin, jejichž výrobu financovali většinou sami pisatelé, se pohyboval okolo 200 exemplářů. Mnohé z nich byly vzápětí pořádky do konvolutů.

Skladby čerpaly z motivů, stylistiky a verzologie klasické antiky. Často se též pěstovaly parafráze žalmů a biblická dramata. Latinští humanisté mimo to rozvíjeli výrazově bohatou občansko-politickou poezii, jejíž žánry byly diferencovány tematicky: **encomium** (chvalořeč vztahující se k určitému místu), **epicedium** (soustrastný projev s oceněním zásluh zemřelého), **epigramma** neboli epigram (krátký, satiricky zaměřený útvar zakončený výraznou pointou), **epitaphium** (báseň nebo řeč o zemřelém), **epithalamium** (blahopřání k sňatku), **genethliacum** (blahopřání k narozeninám nebo k narození dítěte), **hodoeporicum** (popis cesty vykonané jednotlivcem či skupinou), **panegyricum** (oslavná báseň vztahující se k určité osobě nebo rodu), **propempticum** (přání šťastného odchodu před počátkem cesty), **soterium** (blahopřání k záchraně před nemocí nebo neštěstím).

Jistou formální podobnost s těmito žánry vykazuje **bajka** neboli žánr drobné epiky uplatňující se ve sbírce nebo formou izolovaného exempla především v kontextu didaktické a mravněvýchovné literatury. Krátké veršované nebo prozaické vyprávění je charakteristické jednoduchým alegorickým příběhem směřujícím k obecně platnému poučení. Proto se bajka stala vítanou součástí dětské literatury a patří do současnosti po celé Evropě k nejilustrovanějším.

Pod vlivem středověkých fyziologů zdomácněla v evropských literaturách především témata zvířat, personifikujících určité typy lidského charakteru. Tato tradice má ovšem hlubší kořeny u řeckého otroka Ezopa (Aisópa) z 6. století př. Kr. Prvotisky Ezopova života i Fabulí byly pořizovány od počátku 70. let 15. století. Český překlad vyšel v Praze 1488 (?), ale je zachován pouze dvoulistovým zlomkem. Nový český překlad pořídil humanista Jan Albín z Bělé a tiskem ho pod názvem *Ezopa mudrce život s fabulemi anebo s básněmi jeho* zpřístupnil Kašpar Aorg nákladem Jana Günthera v Prostějově 1556-1557 (odtud získal označení Prostějovský sborník). Vedle ezopských bajek se v Evropě rozšířil také staroindický soubor mýtického Bidpaje (3. století). Soubor nazývaný Pančatántra (Pátera nauk) byl jakýmsi zrcadlem, v němž lidsky jednající zvířata prostředkují životní moudrost a morální postoje. Po polovině 13. století je Johannes de Capua přeložil do latiny pod názvem *Directorium humanae vitae*. Česká verze v překladu a tisku Mikuláše Konáče z Hodiškova nesla název *Pravidlo lidského života* (Praha 1528), což bylo asi 40 let po nejstarší verzi latinské. Později však úplné české překlady cizojazyčných svodů bajek přicházely ještě pomaleji. Kupříkladu kompletní překlad Lafontainových bajek 1762 vyšel česky až 1875 a Lessingův soubor z roku 1759 se do české literatury vřadil 1816.

K drobným tiskům užívaným v nižším školství patří donát, elementa a slabikář. **Donát** je obecné pojmenování učebnic *latinské* gramatiky, které ve 4. století sestavil Říman Aelius Donatus. Po dlouhá staletí se učebnice rozmnožovaly opisem a zhruba od 1450 i knihtiskem. Trojdílná systematická učebnice pro pokročilé zvaná *Ars maior* se knihtiskem šířila méně často. Naproti tomu výťah pro začátečníky *Ars minor* (též *Rudimenta grammatices*) byl vydáván hojněji, častokrát s raně humanistickými komentáři, meziřádkovými glosami nebo Catonovými dvojveršími. V těchto a dalších zpracováních se donáty tiskly až do poloviny 19. století. O donátech tištěných před rokem 1500 na území Čech žádné zprávy nemáme. Jinak je tomu na Moravě, kde vzniklo několik vydání, i když dochovaných dnes jen torzovitě.

Základní učebnice pro výuku čtení v *domácím jazyce* se dodnes nazývá **slabikář**. Od počátků byl koncipován jako soubor slabikovacích schémat (např. Ab eb ib yb ob ub) a základních věroučných textů plnících zároveň i role katechetické (Otčenáš, Zdrávas, Věřím, Desatero). Některé slabikáře obsahovaly též písně a drobné výňatky z Bible. Před nebo za slabikovacími schémata se nacházela vlastní abeceda. Součástí slabikářů 16. století se stával také **cisioján** (z lat. circumcisio Domini = svátek obřezání Páně 1. ledna). Šlo o středověkou mnemotechnickou pomůcku sloužící k výuce čtení a k zapamatování církevního kalendáře. Skládala se z dvanácti dvojverší řazených po měsících od ledna do prosince.

Název svátku byl bez upotřebením číselné datace umístěn jen v podobě narážky do určité slabiky, jejíž pořadí ve verši vyjadřovalo zároveň datum. Jako příklad poslouží dvojverší pro měsíc březen „Do Prahy Vaňka nesú a Crh volá Řehoře z lesu, || Kedrutě jel Ben orat a Maří šla darú dávat“. První verš obsahuje ve čtvrté slabice „Vaň“ narážku na svátek Přenesení sv. Václava (4. 3.) a devátá slabika „Crh“ připomíná sv. Cyrila a Metoděje (9. 3.). Další

slabiky odkazují ke dnům, kdy se slavila památka papeže Řehoře (12. 3.), sv. Gertrudy (17. 3.), opata Benedikta (21. 3.) a Zvěstování P. Marii (25.3.). Nejstarší tištěné cizojány měly podobu nástěnných kalendářových jednolistů a pocházely z Německa padesátých let 15. století. Pak se staly součástí některých učebnic, ale po polovině 16. století však veškeré jeho projevy z tištěné literatury jako archaický přežitek postupně mizely.

Vraťme se ještě ke slabikářům. Slabikáře tvoří nejstarší vrstvu dětské literatury učebnicového typu. Jejím obrazovým atributem skoro vždy býval kohout stojící na jedné noze před rozevřenou knihou. Kohout na titulním dřevořezu tak symbolizoval píli a časné vstávání. Předpokládá se, že slabikáře byly zprvu tištěny v podobě dnes nedochovaných spotřebních jednolistů. Latinské verze se nazývaly mimo jiné ABC, Alphabetum, Elementa, v Čechách bylo užíváno i označení Abecedář nebo Abeceda svatých. Posledně jmenovaný typ se zakládal na nápodobných portrétech sloužících k lepšímu zapamatování abecedy (např. A Alžběta, B Bartoloměj, C Cyriak, D David atd.).

Zajímavým žánrem z oblasti drobných tisků administrativní povahy jsou **artikule**. Přinášely úřední záznamy o zemských sněmech tří stavů (panského, rytířského a městského). Sněmy jednaly o návrzích krále (královské propozice), stavů jako celku (obecné artikule), anebo jednotlivců (zvláštní artikule). Návrhy se týkaly záležitostí správních, soudních, poddanských, hospodářských, finančních, vojenských, bezpečnostních a církevních. Během 16.-19. století vycházely pod synonymními názvy Artikul, Artikulové, Článekové sněmovního snešení, Snešení stavů, Svolení sjezdu nebo Zavírka (Zavření) sněmu. Byly tištěny v typické osmerkové úpravě a se symptomatickým titulním dřevořezem (pro artikule českého sněmu přicházel Český lev, pro markrabství byla užívána Moravská orlice). Artikule vyhlášovalo, spolupodepisovalo a tištěnou podobu revidovalo vždy několik z dvanácti nejvyšších zemských úředníků (nejvyšší purkrabí, hofmistr, maršálek, nejvyšší komorník, nejvyšší zemský sudí, kancléř, dvorský sudí, nejvyšší zemský písař, podkomoří atd.). V mnoha vydáních byly k textu přitištěny jejich dřevořezové a od 17. století i mědirytové erby. Do roku 1627 byly artikule tištěny jen česky, pak česky a paralelně též německy.

Zůstaneme-li u administrativní literatury, k několika poznámkám se nabízí ještě **titulář** jakožto soubor titulatur duchovních i světských osob uspořádaný dle jejich společenského postavení. První česká příručka tohoto typu byla sestavena Brikcím z Licka 1534. Jako příklad z ní uvádíme „Titul k papeži: Najsvětějšímu v Kristu Otci a pánu panu Klimentovi Sedmému papeži, služebníku služebníkuv Božích, Božím zjednáním svaté římské obecné církve nejvyššímu biskupu z Florencie z rodu Medices ec., pánu a Otci mému milostivému Jeho Svátosti. Notule témuž: Najsvětější v Kristu Otce a pane, pane svaté římské obecné církve biskupe, službu svú pokornú a poníženú Vaší Svatosti vzkazuji ec. Vaší Svatosti oznamuji ec.“. Z uvedeného výřatku je patrné, že titulář doplňovaly **formuláře listů** čili návody a vzory k sestavování veřejné i soukromé korespondence. Vzory neboli **notule** fungovaly jako učebnice stylistiky, rozšiřovaly příručky o rétorice a unifikovaly notářskou či právníickou praxi.

Od těchto žánrů věcné (administrativní) literatury není daleko k příručkám kalendářového typu. Minuce, pranostiky i astronomické kalendáře se ještě v 16. století nazývaly bez rozdílu v obsahu **almanach** (nesmíme však zapomínat na to, že stejným slovem se v minulých staletích označovala též biblická dějepřava, dále sborník s příspěvky několika autorů spřízněných stejnými uměleckými a ideovými východisky a od konce 19. století i výroční zpráva).

Minuce byl zvláštní typ kalendáře se seznamem dnů vhodných k pouštění žilou. Tato pomůcka domácího léčitelství sloužila jen v tom regionu, na jehož poledník byly spočítány časy měsíčních fází. Minuce se počítala a rozmnožovala stejně jako astronomické kalendáře vždy pro nadcházející rok. Měla formu buď nástěnného jednolistu, nebo vycházela v knižní podobě doplněné obvykle pranostikou (naopak naučení o pouštění žilou nalezneme jako dodatek k planetáři či snáři). Od vystoupení Johanna Gutenberga v polovině 15. století byla do přelomu poslední třetiny 16. století velmi žádaným zbožím, na jehož náročné, mnohdy dvoubarevné sazby se technické přednosti knihtisku zúročovaly nejvíce. Důležitá výpovědní funkce připadla dřevořezovým astronomickým značkám zvaným **karaktery**, které symbolizovaly jednotlivé fáze Měsíce, polohy planet a alegorizovaly souhvězdí. Karaktery byly graficky propojeny s **minuční figurou**. Ta schematicky znázorňovala, kdy a z které části těla pouštět krev, případně kdy a kam sázet baňky s pijavicemi. Některé zpracovatelské verze připojovaly ještě veršované návody k rekonvalescenci, pokyny ke správné životosprávě a obecná zdravotnicko-hygienická pravidla salernitánské školy. Nejstarší zachovaná tištěná minuce byla sestavena na rok 1457 a v literatuře se uvádí pod názvem *Aderlasskalender* (Mainz? 1456?). Nejstarší dochovaná česká minuce na rok 1485 pochází z pera univerzitního mistra Vavřince z Rokycan (Vimperk 1484?). Nejstarším moravským tiskem tohoto typu je latinský Almanach ad annum 1488 (Brno 1487?). Mezi nejplodnější astronomy a lékaře v jedné

osobě patří Václav Faber z Budějovic (Wenceslaus Faber de Budweis), který od 80. let 15. století až do 1506 připravil pro lipské a norimberské tiskaře desítky minucí, kalendářů a pranostik.

Pranostika neboli praktika či „hvězdářské důmění“ je astrologická publikace předpovídající dle postavení nebeských planet meteorologické, zdravotní a politické události budoucího roku. Až do druhé poloviny 19. století vycházela jednak samostatně a jednak ve spojení s kalendářem a minucí, v nichž nesla i odlišná označení, kupř. *judicium*. Pranostiky byly publikovány formou nerozsáhlých a levných knížek lidového čtení, o nichž se ještě zmíníme. Přimykaly se tak k zemědělské a vůbec hospodářské praxi. V české literatuře tuto orientaci dobře dokládá již zobecněný název *Pranostika sedlská neb Knížka o povětrí a správě, kterak způsobnost času přes celý rok přezvědět a poznati se může* (Praha 1676). Na titulních stranách samostatně tištěných pranostik se nacházel symptomatický dřevořez alegorizovaných planet (Mars, Jupiter a Saturn), státní znak, portrét sestavovatele držícího glóbus nebo armilární sféru neboli od starověku používaný přístroj, který pomocí otáčivých kovových kruhů určoval výši hvězd nad obzorem. Text pranostiky doplňovalo většinou dvanáct drobných ilustrací předvádějících práce typické pro určitý měsíc. Některé předpovědi 16. a 17. století byly stylizovány jako parodie žánru. Z této produkce, stojící viditelně v blízkosti německého švanku, získala největší čtenářskou popularitu *Frantova pranostika*, zachovaná bohužel jen v přetiscích z 18. století.

A nyní několik slov o **kalendáři**, jak dodnes označujeme pomůcku se seznamem dní jednoho roku, chronologicky uspořádanou podle týdnů a měsíců. Byl zhotovován většinou na rok dopředu (u nedatovaných vydání chybějící datum tisku stanovujeme odečtením jednoho roku od doby platnosti). Mimo to však vznikaly příručky počítané na více let (nejčastěji stoleté). Kalendáře byly šířeny zprvu opisem. První tisky měly všeobecně jednolistovou nástěnnou podobu. Vůbec nejstarším dochovaným je zlomek německého *Almanachu ad annum 1448* (Mainz? 1447?). Tradičně se umísťuje do dílny Johanna Gutenberga. V Čechách je nejstarší česky tištěný kalendář doložen v podobě nástěnné jednolistové *Minuce na rok 1485* od Vavřince z Rokycan (Vimperk 1484?), na Moravě latinský *Almanach ad annum 1488* (Brno 1487?). Nástěnný kalendář (Wand-Kalender) v 19. století inspiroval vznik kalendáře trhacího.

S nárůstem informací, které toto médium mohlo poskytovat, i s ohledem na každodenní praktické využití se již v 70. letech 15. století prosazovala knižní podoba kalendáře. Vícelistové verze v kvartovém a šestnácterkovém formátu zdomácněly na našem území až od poloviny 20. let 16. století přičiněním Mikuláše Šúda ze Semanína. Vedle vlastního červeno-černého kalendaria bývala součástí vícelistového provedení též meteorologická pranostika a výklad nebeských znamení podle planet. Tato část se nazývala **planetář** a jejím cílem bylo vysvětlit vliv tehdy známých sedmi planet na zrození, život a smrt člověka. Roku 1516 kupříkladu čteme „Mars planéta: horký, suchý, samcovský a noční, panuje nad přirozením pěnohorkým a nachyluje lidi k smělosti, zuořivosti a ku pomstě. A protož bohem bojuo slul. ...“. Vedle těchto astrologických pasáží již v 15. století napomáhala k zlidovění veršovaná zdravotnická pravidla a počínaje 16. stoletím další postupně interpolované texty (zejména seznamy jarmarků a jízdní řády pošt, řád pro zavírání městských bran v Praze, úryvky z různých historií a kronik, cestopisů nebo novinové zpravodajství). V případě, že u doprovodných textů převládala dějepisně zpravodajská tematika, vydání nesla název *Kalendář historický* (Historischer Kalender). Praktické využití kupříkladu ve sféře vrchnostenské správy posílily i jiné změny. Před polovinou 16. století se venku objevil takzvaný *Psací kalendář* (Schreib-Kalender), v němž byla nepotištěná místa vyhrazena denním rukopisným záznamům. Po polovině 16. století se zaváděl administrativně orientovaný *Hospodářský a kancelářský kalendář* (Wirtschafts- und Kantzlei-Kalender). Okolo poloviny 17. století přichází *Titulární kalendář* (Titular-Kalender), jehož doprovodný text byl zpracován na způsob tituláře jakožto seznam osob z duchovní i státní správy, doplněný k danému roku adresami a titulaturou. Další novinkou byl příbuzný *Logiaments-Kalender*, který obsahoval adresář a titulář osob činných ve sféře výkonné a soudní. Do *Rodinného kalendáře* (Familien-Kalender) byl aktuálně sestavován na způsob **schematismu** abecední seznam rodin panského a rytířského stavu. V 18. století bývalo zvykem kalendář již v názvu a pak i titulní výzdobou dedikovat zemskému patronu (kupř. kalendáře svatováclavské, svatovojtěšské). Nechyběly ani veduty příslušné metropole, erby a znaky. Obvyklou distribuční formou kalendářů byla brožura s barevnou papírovou obálkou. Lákavé nakladatelské vazby uzavírané párem látkových tkanic zdobila useň se slepotiskem císařských symbolů nebo národních světců. Z uvedeného vyplývá, že kalendář se stal součástí lidové vzdělavatelsky zábavné literatury, která na utváření společenského i osobního vědomí působila nepřetržitě až do počátku 20. století.

Obdobné poslání plnila **kramářská píseň**. Jde o fenomén z pomezí lidové slovesnosti a umělého písemnictví rozvíjející se během 17.-19. století jako samostatná odnož publicistické literatury. Na rozdíl od lidové písně, která byla šířena pouze poslechem a rukopisným záznamem, charakteristický rys tohoto fenoménu záleží v masovém

rozšíření, zcela závislém na knihtisku. Tato významná složka kulturního povědomí je známa také z Německa, Rakouska, Ruska a Polska, avšak drobné tisky jazykově české kramářské písně si svými více než 40.000 známými vydáními a námětovou rozmanitostí zachovávají zřetelné prvenství. Proměny námětů se týkají především repertoáru světského, neboť ustálená forma náboženského života mnoho nových podnětů nepřinášela. Produkce světského obsahu byla sice kvantitativně v menšině, ale námětově mnohem bohatší. Světská píseň plnila tytéž funkce jako publicistika čerpala ze společenského dění i z intimních prožitků. Akcentovány byly přírodní katastrofy, války, vraždy, zločiny, popravy a jiné senzace i politické události. Frekvencována byla také tematika milostná, svatební a rodinná, zpívalo se o robotě, chválil se selský stav a venkovský život, naopak móda se kritizovala.

Prozatím lze jen odhadem stanovit, že od 40. let 17. století do konce 19. století výrobu kramářské písně u nás zajišťovalo více než 200 tiskáren s předpokládaným nákladem až 1.000 kusů u jednoho titulu. Výrobci byli zároveň nakladateli, redaktory i upravovateli písniček. Výroba se soustředila především do regionálních center (Hradec Králové, Chrudim, Jičín, Jihlava, Jindřichův Hradec, Kutná Hora atd. atd.). Za typické formáty považujeme šestnáctku a od 60. let 19. století osmerku. Jednolistové projevy ovšem nejsou výjimkou. Sešitky se svazovaly do konvolutů, které pojmenováváme metaforicky jako špalíčky. Sazba byla pořizována ze starších, případně již vyřazených švabachových zásob, a to zpravidla chvatně a bez korektur. Typografická kvalita, ovlivňovaná rychlostí výroby a nízkou prodejní cenou, byla všeobecně nižší nežli u ostatního tištěného zboží a od 60. let 18. století už jen viditelně klesala. Standardní výzdobu titulních stran obstarávala viněta, nebo malý narativní obrázek. Ten neměl ovšem ani tak funkce ilustrační jako spíše reklamní. Patřil buď k dědictví po starších generacích tiskařů, nebo pocházel z dílny lidového řezbáře. Titulní dřevořezy jsou proto stejně jako formy na perník či formy pro potiskování látek jednoduché, schématické a naivní. Mimo to se vyznačují tematickým stereotypem, diktovaným snahou nenarušit kontinuitu a tradici.

Ilustrační stereotyp dobře korespondoval se záměrným stereotypem názvů (většina sešitků byla pojmenována *Nábožná píseň*, *Nová píseň*, *Píseň pro mládence a panny*). K dalším charakteristickým rysům patří autorská anonymita, vyhovující masovému rozprostranění kramářské písně. Aktuálnost nerozprodáných vydání byla uměle prodlužována zatajováním datace („Vytisknuto roku tohoto“). O počtu reedicí svědčí kupříkladu velmi populární *Píseň o jednom mláďenci jménem Teofilovi*, která byla do roku 1800 známá ve 34 různých vydáních a mezi 1801-1900 v dalších 58.

Z hlediska distribuce rozeznáváme dva typy kramářské písně. První zahrnuje skladby prodávané ponejvíce na trzích, poutích či při církevních slavnostech. Prodej býval pojímán jako divadlo jednoho herce s předzpěvováním a někdy i s tabulovou demonstrací. Druhý typ se rozšiřoval běžným podomním obchodem. Recepce písně dokonale zajišťovala jednoduchá hudební složka. Většina skladeb však vlastní melodii připojení neměla, neboť nototisk byl výrobně náročný a dražší a pro lidové publikum nesrozumitelný. První strofě proto předcházel přitíštěný nápěvový pokyn. Nápěv „Zpívá se zvláštní notou“ nebo „Má svou notu“ musel být publiku upřesněn předzpěvákem stojícím na lavici. Pokyn „Zpívá se jako ...“ byl konkretizován incipitem široce povědomé písně staršího data (např. „Zpívá se jako *Pokoj, zdraví, požehnání* ec.“). Zněl-li nápěvový pokyn „Zpívá se obecní notou“, volba byla individuální, avšak jen v rámci daného veršového schématu. Naopak formulace „Zpívá se známou (povědomou) notou“ odkazovala na jakoukoli melodii.

Kramářské písničky se nenáročnou formou vydání blíží **knížkám lidového čtení**. Tak souhrnně označujeme literaturu směřující k zábavě, výchově a poučení nejširších čtenářských vrstev ve městě a na venkově. Formálně i obsahově různorodou množinu knížek lidového čtení dnes chápeme ve dvou odlišných rovinách. Užší pojetí se týká „knížek“ jako žánru a širší pojetí hledí na „knížky“ jako formu vydání.

Vzpomenutá užší charakteristika zabírá tisky označované mezi 15.-19. stoletím synonymně jako „historie“ a „kroniky“. Nejde o dějepisnou prózu, ale o drobné zábavné povídky s bohatým dobrodružným dějem. Humanističtí zpracovatelé těchto povídek tematicky navazovali na nadnárodní látky starověkého původu (Alexandr Veliký, Apollonius Tyrský, Griselda, Gviškard a Sigismunda, Kronika sedmi mudrců, Kronika trojanská), na evropskou rytířskou epiku 12.-15. století (Magelona, Meluzína, Oktavian, Rohový Sajfríd, Štilfríd a Bruncvík, Tristan a Izolda), na středověký apokryf (o Adamovi a Evě, Josefovi Egyptském, Tobiášovi, Zuzaně) anebo na Voraginův svod legend (sv. Alexius, Dorota, Eustachius, Šebestián). Od druhé poloviny 15. století procházely tyto povídky adaptačním procesem. Monopolně byly rozšiřovány knihtiskem a staly se četbou nově vznikající měšťanské třídy. Vedle adaptovaných látek však přibýly nové: dobrodružnější o Faustovi anebo Fortunatovi, lascivnější Boccacciovy povídky. Přibýly též látky satiričtější a ironičtější vyzývající k nápodobě neotesaného a obroublého chování (Doktor Grobianus, Frantova práva), nově se setkáváme s čertovskou literaturou, karájící

soudobou módu a mravy jakožto cestu do pekla. Velká část evropského námětového fondu, ať již psaného a tištěného latinsky, nebo národními jazyky, do češtiny během renesance však vůbec přeložena nebyla. Baroko ke staršímu nadnárodnímu repertoáru lidového čtení již mnoho nových témat nepřineslo. Knihy určené původně měšťanské společnosti však v této době dále zlidovovaly a pronikaly až k venkovskému publiku. Některé látky na sebe počaly brát dokonce podobu kramářské písně (Jenovéfa) a pohádky (Popelka). Osvícenství v souvislosti s těmito proměnami čtenářských zájmů a s novým posláním literatury staré látky postupně odsouvalo na periferii a nahrazovalo je žánrovým a tematickým repertoárem evropské povídky a románu 18. století.

Vedle užší významové roviny se kategorie lidového čtení vztahuje v širším slova smyslu také na ostatní drobné tisky, jejichž jazyk a forma vydání byly voleny s ohledem na nižší vzdělanostní úroveň a omezenou koupěschopnost lidového příjemce. Nakladatelé a tiskaři těchto knížek poskytovali na pořízení papíru, sazby a vazby poměrně nízké investice, ba nerozpakovali se ojedinele otiskovat jako textové ilustrace i štočky hracích karet. Hlavními rysy této produkce jsou proto typografická jednoduchost a dostupná pořizovací cena. Na druhé straně nelze přehlédnout žánrovou pestrost. Formou lidových vydání se nešířily jen zábavné „historie“ a „kroniky“, ale i bajky, kalendář, kramářská píseň, kuchařka, minuce, planetář, pranostika, proroctví či třeba snář. Z hlediska jednoduché formy vydání proto i tuto obsahově jinak rozmanitou produkci označujeme termínem knížky lidového čtení.